

Володимир ГАНЯК

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ДОМІНУЮЧОГО КУЛЬТУРНОГО АРХЕТИПУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ЗМІНИ ІСТОРИЧНОЇ СИТУАЦІЇ

Постановка проблеми. У сучасній соціології все більше утверджується теорія Постмодерну, згідно з якою головна увага приділяється плюралістичності суспільства, багатоваріантності шляхів його соціального розвитку, новим ціннісним орієнтирам людини та зміненим мотивами й стимулами нормам його поведінки. Нестабільність і невизначеність обумовлюють непередбачуваність сучасного глобалізованого світу та стають головною його характеристикою. Водночас не можна не зауважити, що існуюче суспільне управління (в тому числі і державне управління як один з його видів) і досі залишається «реактивним», тобто зводиться лише до реагування на зовнішні прояви зростання неблагополучних факторів і негативних тенденцій у сфері соціальних процесів та інститутів. Утручання в соціальні процеси має містити в собі більш ретельний розрахунок соціальних наслідків. В іншому разі необдумані дії можуть призвести до швидкої руйнації соціальної структури, інститутів, цінностей та норм, діючих у суспільстві.

Одним із найбільш перспективних напрямків такого стибу досліджень є формування комплексного бачення застосування можливостей архетипної парадигми у державному управлінні в швидкоплинних умовах глобалізованого світу. Дослідження процесу формування та функціонування базових соціальних констант (передусім архетипів) буття власного народу дозволяє глибше зрозуміти його історію та культуру, а також створює реальні можливості для більш точної оцінки руйнівного впливу зовнішніх і внутрішніх факторів, які в окремих випадках можуть не тільки заважати сталому розвитку українського суспільства, але й взагалі загрожувати його існуванню у будь-якій формі, що й актуалізує потребу дослідження взаємозв'язків соціального та психологічного в контексті наукового аналізу виникаючих соціальних проблем різних рівнях управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Культурні архетипи перебувають сьогодні у полі зору численних вітчизняних та зарубіжних дослідників багатьох наук. Вибірковий аналіз окремих наукових робіт представників різних наук дозволяє дійти висновку, що фахівці підходять до архетипів, керуючись переважно прагматичними міркуваннями вирішення конкретних проблем. Такий редуцціоністський підхід призводить до втрати можливості комплексного дослідження ролі цих надскладних соціальних констант у житті суспільства, перш за все внаслідок обмеженості інструментарію окремих наук.

Перша спроба подолати вищезазначене обмеження та сформувати комплекс теоретико-методологічних засад дослідження соціокультурних архетипів у контексті національної безпеки України була зроблена О. Дзьобанем. Спираючись на синергетичний підхід, він проаналізував вплив самоорганізації на формування громадянського суспільства в Україні, окремі складові якого можуть бути використані у механізмах забезпечення національної безпеки – український народ одночасно виступає як носій та охоронець національної

**ГАНЯК
ВОЛОДИМИР,
HANIAK
Vladimir,**

*аспірант кафедри
глобалістики,
євроінтеграції
та управління
національною безпекою
Національної академії
державного управління
при Президентові
України, м. Київ.*

Анотація: У статті з позиції синергетичного підходу обґрунтовано авторський погляд на механізм та особливості формування домінуючого культурного архетипу українського суспільства в умовах зміни історичної ситуації. Автор доходить висновку, що зміна домінуючого культурного архетипу призводить до кардинальних змін у ціннісно-смісловій сфері громадян, що, в свою чергу, обумовлює формування нових патернів їх суспільно-політичної взаємодії.

Ключові слова:
*архетипна парадигма,
панівний архетип
культури, синергетика,
самоорганізаційний
механізм культури.*

УДК 316.012:141.7

пам'яті, причому у цьому процесі О. Дзьобань особливо підкреслює роль соціокультурних архетипів, орієнтація на які надасть можливість забезпечити динамічну рівновагу соціальної системи, її ефективний захист від загроз і небезпек, що виникають [4].

Однак для практичного застосування вказаних теоретико-методологічних напрацювань недостатньо – необхідно з позицій вищезазначеного підходу врахувати особливості самотності формування домінуючих архетипів української культури, що частково було зроблено нами в рамках окремої статті, в якій була здійснена спроба виокремити домінуючі архетипи української культури на підставі соціально-історичного аналізу й класифікації згідно з відповідними періодами універсального епохального циклу. Запропонована система класифікації містить п'ять домінуючих архетипів української культури: Бунтар-жертва, Братерство, Лицар-козак, Руїна, Хуторянин-свинопас [3]. Водночас відкритим залишається питання дослідження особливостей функціонування самоорганізаційного механізму формування домінуючого культурного архетипу українського соціуму в умовах різних історичних ситуацій, чому і присвячується ця стаття.

З початку дослідження архетипів учені намагаються пояснити процеси їх виникнення та функціонування. Так, українська дослідниця О. Донченко у своїй монографії «Архетиповий менеджмент» (2012) пояснювала вищевказані процеси за допомогою понять «механізму активізації архетипу» та «механізму резонансу», не даючи їх загального визначення. Для вирішення проблеми активізації архетипу авторка, наслідуючи К. Юнга, використовує розширене трактування «феномену лібідо, яке не зводиться тільки до сексуального інстинкту, а визначається як загальний життєвий інстинкт або “психічна енергія”. Енергії немає, якщо немає напруження між протилежностями. Проте, за К. Юнгом, саме індивідуальність здатна виконувати роль двигуна, що генерує надлишкову психічну енергію. Джерелом психічної енергії, з якої народжується соціальне, є напруження між матерією й духом, між глибоко примітивною природою новонародженого та його високодиференційованою спадковістю (інстинктивна природа стикається з успадкованим досвідом предків), між батьками і суспільством» [5, с. 41]. Сенс активізації архетипів дослідниця вбачає в можливості творення порядку із хаосу, «нового космосу» для людини, наближення її до автентичності новим (універсальне в індивідуальному) шляхом [5, с. 31].

Зауважимо, що такий опис механізму активізації не відрізняється цілісністю викладу та достатньою внутрішньою логікою (змішування універсальних (порядок, хаос та ін.) і соціокультурних архетипів не завжди є логічно виправданим). Наприклад, серед переліку важливих джерел психічної енергії відсутня одна з головних суперечностей: невідповідність інституційної структури суспільства, побудованої на домінуючих архетипах минулого, існуючому стану соціетальної психіки суспільства, який виник внаслідок недосконалості системи зворотних зв'язків певних соціальних інститутів (наприклад, держави) як із кожним громадянином країни, так і з усім суспільством як цілим.

Тим не менш, в іншій роботі О. Донченко наголошує, що «на архетипах побудовані суспільства, архетипова складова міститься в соціальних нормах, культурі, інституційній структурі суспільства, системі відносин тощо. Тобто, різні ментальності базуються на тих чи інших архетипах, і так само різні індивіди мають своїм психічним джерелом ті чи інші архетипові варіації» [6].

З іншого боку, можна погодитися з твердженням авторки щодо визначальної ролі конкретної ситуації у процесі активізації архетипів. Так, в одному з фрагментів вищезазначеної праці знаходимо: «За наявності відповідної ситуації ті чи інші структури колективного несвідомого здатні активізуватися моментально. Психологічний механізм активізації цих структур один, а от форми прояву залежать від багатьох чинників – ситуації, виду і типу групи, рівня довіри або пізнання свідомістю пластів

колективної психіки, тобто від співвідношення свідомого та несвідомого у психіці індивіда або групи» [5, с. 43].

Механізм резонансу архетипів О. Доченко намагається пояснити тільки спираючись на загальновідомий принцип резонансу природознавчих наук, «коли із загальної маси різноманітної інформації людина виділяє ту, на яку вона налаштована, яка нею затребувана у конкретній ситуації». Але тоді виникає логічне запитання: яку ж роль відіграють архетипи у процесі налаштування вподобань людини в умовах конкретної історичної ситуації? Відсутність серед дослідників єдиного розуміння механізму резонансу архетипу створює необхідність його додаткового осмислення та подальшого вивчення.

Підсумовуючи, зауважимо, що вищезазначені твердження дослідниці потребують додаткового пояснення, яким саме чином ситуація впливає на активізацію тільки певної сукупності архетипів.

Мета статті. дослідити характерні особливості механізму формування домінуючого культурного архетипу українського соціуму в умовах різних історичних ситуацій..

Виклад основного матеріалу. Перш ніж почати виклад матеріалу запропонованої теми, уточнимо сенс використаного нами поняття «історична ситуація». Можна погодитися з визначенням, наведеним у довіднику історичних термінів українського вченого Ю. Хоптяра. Так, під «історичною ситуацією» (від лат. situs – становище) він розуміє «поєднання умов і обставин, що створюють певне становище, новий стан цілісної соціальної системи, що являє собою етап у її розвитку, стадію чи фазу функціонування; певне просторово-часове утворення, в межах якого конкретному історичному стану соціального об'єкта притаманні певна спрямованість, тривалість, темп і ритм перебігу процесу» [15, с. 184].

Кожна історична ситуація має певні межі, якими є події, що позначають початок чи кінець певного стану системи. В історичній ситуації як стані соціальної системи проявляється сутнісна єдність системи, фіксується момент сталості у мінливості. Терміном «історична ситуація» позначають не кожний стан соціальної системи, а той, для якого характерним є новий стан чи різні фази переходу від одного стану системи до іншого шляхом зміни взаємозв'язку між компонентами. До різновидів історичної ситуації зараховують кризову, революційну ситуації, для яких характерна наявність історично альтернативних шляхів оновлення системи. Зміна історичної ситуації обумовлює формування нової соціокультурної ситуації. В екзистенціалістських концепціях (К. Ясперс, Ж.-П. Сартр) поняття історичної ситуації є ключовим в аналізі людської екзистенції, оскільки ситуація є неповторною констеляцією подій, що визначають історичну унікальність певної людської долі. Усі історичні ситуації, що постають, вимагають від індивідів і груп певних рішень та дій [15, с. 185].

Американські дослідники М. Маргарет та К. Пірсон, звертаючись до «досвіду досвідів», серед головних властивостей кожного архетипу визначають, по-перше, вихідну історичну ситуацію – виклик, який «запускає» механізм архетипної поведінки, тобто спрямований у сферу колективного несвідомого. По-друге, центральний персонаж (Герой, Мати, Дитина, Жінка, Бунтар, Шукач), а також можливе застосування низки вторинних постатей (Правитель, Творець, символи Землі тощо). По-третє, це сценарій, його сюжет, основні етапи й послідовні події, спрямовані на емоційні вболівання. І, по-четверте, очікуваний результат діяльності залежно від поставленої мети [12, с. 15].

Зауважимо, що запропоновані нами домінуючі архетипи української культури не завжди дозволяють виокремити в них будь-який центральний персонаж. Такий вибір не є випадковим, а значною мірою продиктований винятково характером ідеальних цінностей того чи іншого архетипу. Так, цінності архетипу Руїна мають конформістський характер, які повністю нівелюють індивідуальні відмінності героїв від інших персонажів. Активізація архетипу Руїна відбувається в ті часи, коли в країні наста-

ють катастрофічні події: наприклад, втрата територіальної цілісності може призвести до зовсім радикальних змін у суспільстві. Тому головною функцією цього архетипу є пристосування до життя у нових реаліях. Приклад такого стибу поведінки представників української еліти в другій половині XVII ст. можна віднайти у творі П. Куліша «Чорна рада»: «Гетьмануй над нами хто хоч: чи лицар, чи свинопас, – аби ми полковникували» [10, с. 235].

Також немає можливості віднайти якийсь центральний чи другорядний персонаж в архетипі Братерство. Справжнє братерство є можливим лише за умови суворого дотримання принципу рівності, бо інакше серед «рівних» братів швидко знайдуться деякі «рівніші».

Особливо слід відмітити той факт, що в перехідні періоди історії розвитку суспільства можна спостерігати певну амбівалентність оцінки тих чи інших історичних подій минулого. Тому не дивно, що кожна історична особистість як зразок втілення певного культурного архетипу може отримувати як негативну, так і позитивну оцінку від частини пізніх нащадків.

Можна погодитися з твердженням вірменського літературознавця Л. Меликсетян, що культурні архетипи кожного народу передаються історичною традицією з покоління в покоління, причому кожна епоха висвічує й розвиває тільки властиві їй аспекти національних архетипів, відсуваючи решту архетипів до певних часів на периферію світоглядних констант особистості [13, с. 86]. На нашу думку, саме зміна історичної ситуації обумовлює затребуваність того чи іншого архетипу з духовної скарбнички національної культури як можливу неусвідомлену реакцію людини на перехід суспільства з одного стану життя в інший. При цьому слід урахувати слушне зауваження С. Кримського, що культура кожного народу «розвивається так, що із самого початку закидається потенційна сітка цілого, а подальший поступ лише актуалізує окремі ланки...» [8, с. 94], розкриваючи потенції цілого за сегментами. Елементарною одиницею цієї «потенційної сітки» є культурний архетип як один із імовірних варіантів емоційної відповіді людини на нові зміни у суспільному житті.

На думку Е. Дюркгейма, емоційна реакція особистості на зміни у житті суспільства пов'язана з поняттям соціальної аномії, під якою розуміється такий стан суспільства, за якого настають дезінтеграція та розпад системи старих соціальних норм, які до того могли гарантувати певний соціальний порядок. Аномія викликає такий психологічний стан людини, який характеризується відчуттям втрати орієнтації в житті, що призводить до ситуації, коли людина опиняється перед необхідністю виконання суперечливих соціальних норм. «Колишня ієрархія порушена, а нова не може відразу встановитися <...> Доки соціальні сили, полишені на самих себе, не придуть у стан рівноваги, відносна цінність їх не піддається підрахунку й, отже, на деякий час будь-яка регламентація виявляється неможливою» [7, с. 294].

Можна погодитися з думкою українського культуролога З. Босик, що визначені певною історичною ситуацією «архетипи – це культура поперед нами» [1, с. 186]. Щоб хоча б приблизно пояснити механізм перетворення цього акумульованого досвіду колишніх поколінь на певні символи сучасності, які б визначили можливі вектори майбутнього розвитку суспільства, на нашу думку, необхідно застосувати синергетичний підхід.

Російські вчені Е. Князева та С. Курдюмов, розглядаючи суспільство як відкриту та складну нелінійну систему, одними з перших висловили припущення про можливість використання архетипів К. Юнга як атракторів – відносно стійких станів системи, які здатні притягувати (лат.: attractare – притягувати) до себе певну кількість «траєкторій» системи, що визначаються різними вихідними умовами. Поняття «атрактор» є близьким до поняття «ціль». За атракторами стоять візуальні образи певних «каналів» («конусів» або «воронок»), які згортають, втягують у себе цілу множину різних «траєкторій», зумовлюючи перебіг еволюції соціальної системи на окремих ділянках, навіть безпосереднього віддалених від «жерла» таких «воронок» [8, с. 39].

Російська дослідниця В. Василькова зробила практичну спробу використання юнгівських архетипів як атракторів для аналізу взаємопереходів порядку та хаосу в соціальних системах [2]. При цьому нею не було враховано, що базові архетипи К. Юнга мають універсальний характер, тобто вони присутні в міфології багатьох народів і культур, тоді як з усього універсального набору базових архетипів кожен етнос використовує лише певні одиниці («цеглинки») для побудови власної невеликої кількості синтетичних архетипів, які і можна вважати домінуючими архетипами етносу. Для такого типу архетипів є характерною культурно-історична спадковість, тоді як універсальним архетипам, які більше схожі на певні загальні психічні інстинкти, більше притаманна вроджена спадковість.

У разі зміни історичної ситуації зароджується соціальна самоорганізація в результаті спільної діяльності окремих індивідів і соціальних груп, які є виразниками як свідомо, так і несвідомо обумовлених архетипами потреб та цілей. Відносно швидко внаслідок такої діяльності з'являються нові зразки поведінки, а це, в свою чергу, призводить до послаблення існуючого механізму соціального контролю та зміни звичного способу життя.

До особливостей історичних ситуацій перехідного періоду розвитку суспільства слід віднести формування так званого «дивного атрактору», який утворюють як мінімум два культурні архетипи, що перебувають у постійній боротьбі за статус домінуючого архетипу культури. Існування «дивного атрактору» переводить ослаблену соціальну систему в хаотичний режим функціонування. Непередбачуваність суспільних подій призводить до того, що в межах одного історичного періоду можуть неодноразово повторюватись спроби встановлення того чи іншого з компонентів «дивного атрактору» як домінуючого, поки не буде остаточно закріплено результати вибору подальшого напрямку розвитку суспільства. Якщо у ранніх формах організації суспільства на вибір шляху та його розвитку значною мірою впливала правляча еліта за умов пасивності гноблених народних мас, то в період Постмодерну вирішальну роль у цьому процесі відіграє наявність у соціальній системі механізму позитивного зворотного зв'язку.

Річ у тому, що функціональна значущість існуючих соціальних норм на соціальному (макро) рівні системи підтримується доти, доки вони поділяються більшістю суспільства. Зауважимо, що в моменти соціальних біфуркацій вищевказаний механізм зворотного зв'язку, прискорюючись і посилюючись за рахунок когерентних дій індивідів на мікрорівні, позбавляє соціальні норми необхідної підтримки, надаючи перевагу новій конфігурації зразків суспільної поведінки.

Таке прискорення вищевказаного механізму викликається не в останню чергу самою природою людини, яка, потрапляючи в стан свідомого чи несвідомого когнітивного дисонансу внаслідок соціальної аномії, якомога швидше намагається повернути собі стан консонансу.

У переламні моменти історії народу найбільш затребуваною тенденцією в культурі є реміфологізація суспільства – повернення національного міфу внаслідок його спонтанного відтворення чи свідомого конструювання. Міф зарекомендував себе надійним засобом адаптації людини до кардинальних змін у суспільному середовищі: попри спрощене відображення реальних процесів у суспільстві він надає можливість отримати цілісний погляд на дезорганізований світ. Процес формування домінуючого архетипу в умовах зміни історичної ситуації можна розглядати як боротьбу за місце кожного архетипу в ієрархічній структурі проекту нового національного міфу.

Щоб краще зрозуміти співвідношення понять архетипу та міфу, звернемося до визначення архетипу в одній з останніх робіт К. Юнга «Архетип і символ», в якій він змушений був захищати власну культурологічну теорію від численних нападок багатьох критиків. К. Юнг дає наступне пояснення: під архетипом він розуміє не якийсь окремий конкретний образ, а лише «певну тенденцію формування таких репрезентацій мотиву, які з часом можуть значно змінюватися, але при цьому вони мають не втрачати основну схему їх побудови» [17, с. 67].

Найчастіше міф постає як компіляція декількох мотивів, і результат міфу не є цілком передбачуваним. Кожен національний міф являє собою історичний комплекс різноманітних мотивів прогресивного та регресивного характеру. У кожному міфі слід відшукати «провідну прогресивну тенденцію й рудименти, що його супроводжують, які залишаються в ньому в тому чи іншому вигляді від найрізноманітніших попередніх ступенів його розвитку, діючих в ньому з найрізноманітнішою інтенсивністю та даних у найхімерніших поєднаннях і переплетеннях» [11, с. 23]. Центральним змістом міфу, його ядром є точка перетину найрізноманітніших соціальних сил, які утворюють такий складний вузол різноманітних соціальних відносин, що розплутувати його часто буває нелегко. На думку філософа О. Ф. Лосева, «міф – це така будова, в якій сконденсовано й дано у вигляді однієї напруженої рівнодіючої сили цілу безліч найрізноманітніших історичних продуктів та утворень». Той самий міфологічний мотив може як відтворювати центральний зміст міфу, так і виконувати роль другорядного мотиву [11, с. 24–26]. Можна погодитися з думкою Ю. С. Осаченко, що для створення «цілокупного образу» у міфі вибудовується певна ієрархія підпорядкувань та опосередкувань, яка вимагає розуміння світу через «конфігуративну, комплексну, констелятивну (двохполюсну) свідомість, де слово перебуває поряд з образом, річчю, діянням, де немає домінуючого елемента, але важливий утворюваний елементами „візерунок”, малюнок співвіднесеності переживання, споглядання, думки і вчинку (дії)» [14, с. 16]. Цей «візерунок» підтримується на всіх рівнях соціального простору завдяки тому, що архетипи мають фрактальний характер.

Особливістю констелятивної свідомості є те, що вона може звільнитися від перегородки між свідомістю та несвідомим. На думку К. Юнга, «цього не можна досягти одностороннім засудженням вмісту несвідомого, навпаки, слід визнати його значення для компенсації однобокості свідомості й урахувати це значення» [16, с. 32]. Він пропонує об'єднувати тенденції свідомості й несвідомого через трансцендентальну функцію, яка робить перехід від однієї установки до іншої органічно можливим, без втрати несвідомого. К. Юнг вважає, що тільки коли розумна людина стикається з продукцією несвідомого, то її реакція, викликана цим зіткненням, і визначає подальшу процедуру його обробки. Спираючись на власний практичний досвід, він доходить висновку щодо наявності двох ключових тенденцій у реакції людини на такі ситуації: один шлях – це творче формулювання, інший – розуміння. Там, де домінує принцип творчого формулювання, матеріал постійно змінюється й накопичується доти, доки не відбувається щось подібне до конденсації мотивів у більш-менш стереотипні образи. Вони стимулюють творчу фантазію й виконують головним чином роль естетичних мотивів. А там, де домінує принцип розуміння, естетичний аспект викликає відносно слабку цікавість і іноді навіть може вважатися перешкодою. У цьому випадку точиться запекла боротьба за розуміння сенсу створеного несвідомим продукту. Жодна з цих тенденцій не може бути реалізована довільним зусиллям волі; вони значною мірою є результатом особливого складу індивідуальної особистості. Кожна з цих тенденцій має негативні сторони та може за певних умов збити індивіда зі шляху пошуку рішення проблеми. К. Юнг також зауважує, що обидві вищевказані тенденції є комплементарними: кожна тенденція є регулюючим принципом іншої, вони обидві пов'язані одна з одною вузами взаємного компенсування [16, с. 31–33].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, можна дійти висновку, що досліджені особливості механізму формування домінуючого культурного архетипу мають певну соціально-управлінську цінність: зміна домінуючого культурного архетипу призводить до кардинальних змін у ціннісно-смысловій сфері громадян, що, в свою чергу, обумовлює формування нових патернів їх суспільно-політичної взаємодії. Для ефективного проведення соціальних реформ слід обов'язково враховувати архетипні особливості (тенденції та контртенденції) культури суспільства в умовах певної історичної ситуації.

У подальших наукових дослідженнях планується дослідити особливості маніпулятивних впливів на механізм формування домінуючого архетипу культури.

Література:

1. Босик З. О. Родинна обрядовість: трансформація та архетипові мотиви весільної обрядовості Середньої Наддніпрянщини : монографія / Зоя Босик. – К. : НАКККіМ, 2010. – 343 с.
2. Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем (Синергетика и теория социальной самоорганизации) / В. В. Василькова. – СПб : Лань, 1999. – 480 с. – (Сер. : «Мир культуры, истории и философии»).
3. Ганяк В. Й. Панівні архетипи української культури як запорука дієвості самоорганізаційного механізму безпеки народу / В. Й. Ганяк // Публічне управління: теорія та практика. – Харків : Вид-во «НаукДержУпр», 2013. – Вип. 2 (18). – С. 64–71.
4. Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення) : монографія / О. П. Дзьобань. – Харків : Константа, 2006. – 440 с.
5. Донченко О. А. Архетиповий менеджмент : монографія / О. А. Донченко ; Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 264 с.
6. Донченко О. А. Психосоціальний невроз «пуер етернус» [Електронний ресурс] / О. А. Донченко. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=62&c=1366>.
7. Дюркгейм Э. Самоубийство: социологический этюд / Э. Дюркгейм ; пер. с фр. А. Н. Ильинский ; подгот. В. А. Луков. – СПб : Союз, 1998. – 496 с.
8. Князева Е. Н. Законы эволюции и самоорганизации сложных систем / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – М. : Наука, 1994. – 236 с.
9. Український соціум / Власюк О. С., Крисаченко В. С., Степико М. Т. та ін. ; за ред. В. С. Крисаченка. – К.: Знання України, 2005. – 792 с.
10. Куліш П. Чорна рада : роман, оповідання, вірші / П. Куліш. – Харків : Фоліо, 2006. – 287 с.
11. Лосев А. Ф. Мифология греков и римлян / А. Ф. Лосев. – М. : Мысль, 1996. – 975 с.
12. Марк М. Герой и бунтарь. Создание бренда с помощью архетипов / М. Марк, К. Пирсон ; пер. с англ. под ред. В. Домнина, А. Сухенко. – СПб : Питер, 2005. – 336 с.
13. Меликсетян Л. С Концепция достойного человека в средневековом рыцарстве и легенды о Короле / Л. С. Меликсетян // Бюллетень научно-образовательного фонда «Нораванк». – Ер., 2006. – № 2. – С. 86–95.
14. Осаченко Ю. С. Миф и логос науки / Ю. С. Осаченко // Философия науки : научное издание по философии, методологии и логике естественных наук. – Новосибирск, 2012. – № 4 (55). – С. 3–19.
15. Хоптяр Ю. А. Исторична термінологія : довідник / Ю. А. Хоптяр. – Кам'янець-Подільський : видавець Мошак М. І., 2009. – 456 с.
16. Юнг К. Г. Синхронистичність / К. Г. Юнг ; пер с англ. – М. : Рефл-бук ; К. : Ваклер, 1997. – 320 с.
17. Jung Carl G. Man and His Symbols / Carl G. Jung ; (conceived and edited by Aniele Jaffe). – New York : Doubleday, 1964. – 320 p.